

ВІДГУК

опонента – доктора педагогічних наук, професора, професора кафедри початкової освіти та освітніх інновацій Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Білавич Галини Василівни про дисертаційне дослідження Купця Олександра Михайловича «Організаційно-педагогічні засади морального виховання у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.)», подане на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Актуальність теми виконаної роботи та зв'язок із відповідними планами галузей науки

В українській педагогічній науці та освіті, попри виклики війни, тривають процеси розвитку й пошуку нових наукових парадигм, виховних моделей, освітніх інновацій, продовжує активізуватися нагромадження історико-педагогічних знань, осмислюється досвід освітньо-педагогічних процесів історичної минувшини тощо.

Проблема морального виховання особистості належить до так званих вічних педагогічних проблем, які за умов російської агресії набувають особливої актуальності. Україна як повноправний учасник міжнародної спільноти визнає загальноприйняті норми та принципи міжнародного права у сфері захисту прав людини, зокрема й щодо засуджених осіб. Держава дотримується міжнародних актів, що визначають фундаментальні принципи поведінки із засудженими, включно з повагою до їхньої гідності, правом на гуманні умови утримання, доступ до здобуття освіти, медичної допомоги, морально-духовного розвитку. Україна успішно інтегрує ці норми у власне законодавство й практику пенітенціарної системи, що є важливою умовою демократизації суспільства, утвердження верховенства права і забезпечення ефективного процесу ресоціалізації засуджених. Саме моральне становлення осіб, які відбувають покарання, є одним із ключових чинників їхньої ресоціалізації та повернення до повноцінного життя в суспільстві, тому ефективна організаційно-педагогічна діяльність у цьому напрямі є важливою умовою зменшення рівня рецидивної злочинності та формування правослухняних громадян. З огляду на ці та інші чинники виконане дослідження Олександра Михайловича Купця є на часі.

Тема дисертаційного дослідження відповідає науковому напрямку кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, робота виконана в межах науково-дослідницької роботи як складник комплексної наукової проблеми «Українська освіта в контексті трансформаційних суспільних процесів» (номер державної реєстрації 0108U007644) та «Тенденції розвитку освіти в кризових умовах: історія, теорія і практика» (державний реєстраційний номер 0123U100619). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 16 від 19 листопада 2020 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з

координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні (протокол № 1 від 02.02.2021 р.).

Найбільш істотні наукові результати, що містяться в дисертації

Загальнодержавний масштаб необхідності ефективної виховної роботи із засудженими актуалізує виконане дисертаційне дослідження та переконливо доводить потребу його ґрунтовного розгляду в історичній ретроспективі. Ідеться насамперед про те, що автор дисертації О. М. Купець належить до тих дослідників, які стоять біля витоків вивчення проблеми морального виховання засуджених в Україні, зокрема в його історичному вимірі. Незважаючи на зацікавлення проблемами пенітенціарної педагогіки, українські вчені ані радянського періоду, ані новітньої доби незалежності України досі не здійснили ґрунтовного дослідження в цій галузі педагогічних знань, вони загалом дотично висвітлювали окремі педагогічні аспекти пенітенціарної педагогіки, аналізували деякі аспекти морального виховання неповнолітніх засуджених у виховних колоніях, вивчали порушену проблему під кутом зору кримінального права тощо. З огляду на це виконане дослідження відносимо до новаторських.

На особливу увагу заслуговує той факт, що Олександр Михайлович Купець добре володіє предметом дослідження, а результати його наукового пошуку доповнені досвідом практичної діяльності в Державній установі «Дрогобицька виправна колонія № 40» та інших виправних закладах України. Цей факт уможливив йому розширити джерельну базу, про що йтиметься далі.

Таким же важливим і перспективним для подальшого розвитку пенітенціарної педагогіки є акцент на аналізі сутності морального виховання засуджених у системі виправних закладів України досліджуваного періоду та виокремлених прикладних аспектів реалізації завдань морального виховання осіб, позбавлених волі, шляхів їхньої ресоціалізації.

На жаль, більшість педагогічних джерел досі не висвітлюють інформації про виправні колонії в Україні, понад те, доступ до повної, достовірної інформації про функціонування виправних колоній в Україні, особливо за радянської доби, обмежений. Причини цього криються як в історичних особливостях розвитку пенітенціарної системи, так і в сучасних обставинах. Спадок радянської закритості – одна з причин такої ситуації. У СРСР пенітенціарна система була частиною репресивного апарату держави, а виправно-трудова колонія (відомі як ГУЛАГи, започатковані ще на початку ХХ ст.) не тільки виконували каральну функцію, а й використовувалися як засіб політичних репресій. Інформація про умови утримання, кількість ув'язнених, смертність, порушення прав засуджених тощо – на ці теми було накладено табу. Відомо, що українських політичних засуджених направляли до виправних колоній рф суворого режиму: у тодішній Україні таких закладів не було. Інформацію про «комуністичне моральне виховання», в основі якого був червоний терор, у другій половині ХХ ст. доносили до світової громадськості лише українські політичні засуджені: шістдесятники, сімдесятники, вісімдесятники, які з-за ґрат через листи, нотатки, щоденники, публіцистичну й поетичну творчість передавали на волю інформацію про

справжню систему морального виховання засуджених, ці матеріали доправляли за кордон і там публікували, чи поширювали в Україні шляхом самвидаву. Згодом наприкінці 80-х рр. XX ст. окремі політичні в'язні, з-поміж яких Л. Лук'яненко, В. Мороз, В. Чорновіл, Ю. Шухевич та ін., оприлюднили спогади про умови перебування в радянських виправно-трудових колоніях Воркутлагу, Дубравлагу, Озерлагу та ін. І це – чи не єдині джерела, які доступні для сучасного дослідника й відображають справжній бік морального виховання українських політичних засуджених у радянських виправних колоніях. Зважаючи на це, важливим результатом аналітичної роботи Олександра Михайловича Купця є те, що він, окрім іншого, у підр. 2.2 актуалізував цю спогадову літературу, епістолярій, художні й публіцистичні твори українських дисидентів і за результатами їх аналізу представив ще одну систему морального виховання українських засуджених, що ґрунтувалася на терористичних діях радянської влади щодо людини, яка, однак, недостатньо представлена в загальній концепції роботи. Водночас цей аспект практично не досліджений в українській науці й потребує комплексного вивчення. Здобувач, використовуючи міждисциплінарний підхід, фактично окреслив новий напрям наукового пошуку для майбутніх досліджень у галузі не тільки педагогіки, а й історії України, літературознавства, публіцистики, правознавства. У цьому контексті варто зазначити, що в підр. 2.2, є порушення норм наукового викладу, присутній публіцистичний стиль, що, імовірно, можна пояснити особливістю використання джерельної бази, зокрема й цитуванням публіцистичної літератури.

Із порушеної автором дисертації наукової проблеми архіви радянського періоду досі частково закриті або мають обмежений доступ, чимало документів або втрачено, або вони зберігаються в архівах рф, вивчення цих матеріалів потребують спеціальних дозволів для дослідження. У низці випадків і досі трапляються численні адміністративні або бюрократичні перепони для здобуття інформації навіть із відкритих джерел. В Україні деяка інформація про виправні колонії обмежується з огляду на політичну чутливість теми, умови воєнного часу та міркувань безпеки, а також є недостатньо публічних звітів та незалежного аудиту, що ускладнює доступ до достовірної інформації. Практична діяльність О.М. Купця в системі виправних колоній уможливила дещо розширити джерельну базу для дослідження.

Нові факти, здобуті дисертантом

Дисертація є істотним науковим результатом, позаяк дослідження морального виховання у виправних колоніях (особливо в історичному контексті) є доволі складною метою для дослідника. Автор, зважаючи на реалізовані в ній завдання наукового пошуку, проливає світло на складну міждисциплінарну історико-педагогічну проблему. Окремі тези здобувача (як-от про репресії, червоний терор москви як особливість здійснення морального виховання українців як «класових ворогів», який у XX ст. вчиняли в колоніях суворого режиму до українських засуджених, щоб їх морально й політично перевиховати, сьогодні підтверджують дані групи експертів ООН про заздалегідь спланований теракт рф у колонії в Оленівці на тимчасово

окупованій території Донецької області, унаслідок якого в липні 2022 р. загинули понад 50 українських військовополонених, звіт управління Верховного комісара ООН з прав людини про широкомасштабні і систематичні катування та жорстоке поводження полонених цивільних і військовиків на всіх етапах полону та в ув'язненні та інші численні факти) є актуальним та звучать як застереження: злочини москви щодо українських в'язнів, вчасно не засуджені й не покарані, призводять до масових репресій українців сьогодні.

Виконаний здобувачем аналіз науково-теоретичних, літературно-публіцистичних джерел, законодавчої бази, правознавчої літератури тощо за обраною темою засвідчив, що як окрема педагогічна проблема організаційно-педагогічні засади морального виховання у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.) системно й комплексно не досліджувалися.

Про намагання цілісно проаналізувати порушену наукову проблему свідчить аналіз базових понять дослідження, характеристика ступеня дослідженості проблеми в науковій літературі, висвітлення сутності, змісту та завдань морального виховання засуджених у системі виправних закладів України за досліджуваного періоду тощо.

Цінним у роботі є другий розділ, присвячений організаційно-педагогічним засадам морального виховання засуджених у виправних закладах України кінця XX – початку XXI ст. Автор характеризує процес щодо морального виховання засуджених у виправних закладах за радянського періоду у двох вимірах – офіційному, відображеному в педагогічній літературі, та маловідомому, замовчуваному, розкриваючи «темники» пенітенціарної системи на основі використання допоміжних джерел – спогадів, епістолярію, публіцистичної та художньої творчості українських в'язнів, які уможливлюють подивитися на історичну ретроспективу порушеної проблеми під абсолютно новим кутом, дослідник актуалізує постаті низки засуджених українців, які є моральним обличчям української нації, символом стоїцизму, героїзму, духовності, патріотизму, гуманізму, сьогодні вони слугують прикладом для наслідування за умов російської агресії.

Незаперечними є наукова новизна і теоретичне значення дисертаційного дослідження: автор схарактеризував організаційно-педагогічні умови морального виховання у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.), проаналізував сутність, мету, завдання і зміст морального виховання засуджених у системі виправних закладів України хронологічно виокремленого періоду, актуалізував, окрім дотримання принципу законності та прав людини, комплексного підходу до виховання, національно-патріотичний складник виховання як умову формування моральних цінностей засуджених, індивідуалізацію виховного процесу, поєднання морального та релігійного виховання, розробив періодизацію, яка відображає специфіку історичного розвитку організаційно-педагогічних умов морального виховання засуджених у виправних колоніях України впродовж досліджуваної доби, з одного боку, створив портрети високоморальних українських патріотів –

засуджених радянською системою як вороги народу, особливо небезпечні злочинці, що відбували покарання в колоніях особливого режиму на території рф, з іншого боку, схарактеризував професіограму працівників цих закладів (зазвичай працівника КДБ) як продукт репресивно-каральної пенітенціарної системи. О. М. Купець аргументовано зауважує, що моральне виховання для таких засуджених мало особливі мету, завдання, методи, ґрунтувалося на особливих принципах, в основі яких були антигуманність, терор, підкуп, шантаж, «виховання» голодом, карцером, примусовим «лікуванням» у «психушці», етапування, фізичне побиття, додавання терміну ув'язнення, заборона отримувати й читати літературу, заборона побачень, перехоплення листів тощо

На увагу заслуговують окреслені прикладні аспекти щодо реалізації завдань морального виховання засуджених у виправних закладах України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.), що, окрім іншого, проєктують на вдосконалення системи морального виховання у виправних закладах. У роботі використано низку емпіричних методів (опитування (інтерв'ю, бесіди, анкетування) начальників відділень та засуджених з метою з'ясування практичних аспектів реалізації мети та завдань морального виховання у соціально-виховній роботі сучасних виправних колоній України), оприлюднено та схарактеризовано результати опитування.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження апробовано на низці наукових заходів різного рівня.

Зміст анотацій, поданих українською та англійською мовами, висвітлюють істотні аспекти дослідницької роботи та основні її положення. Висновки з дослідження виважені, цілісні, комплексно виявляють авторське бачення наукової проблеми, належний рівень узагальнення матеріалу, у них чітко простежується взаємозумовленість між метою, завданнями дослідження і всім змістом дисертації. Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних позицій, аналізом науково-педагогічних джерел (усього 244 найменування) та нормативно-правової документації.

Доцільним і аргументованим є методологічний апарат, використаний здобувачем, роботу ілюструють 15 рисунків та декілька таблиць. Цікавими й інформативними є додатки до дисертаційної роботи, які є науково-методичним підґрунтям для глибшого висвітлення наукової проблеми.

Зазначене вище уможливлює стверджувати, що наукові положення, висновки і рекомендації дисертаційного дослідження О. М. Купця достатньо обґрунтовані й достовірні.

Значення для науки і практики здобутих автором результатів, рекомендації щодо використання результатів і висновків дисертації

Дисертаційна робота О. М. Купця містить нові, раніше не захищені наукові положення.

Цінними для історико-педагогічної науки й освітньої практики України є запропоновані методичні рекомендації з організації морального виховання засуджених у виправних колоніях України з урахуванням викликів сьогодення та історичної ретроспективи (додаток 3).

Практичне значення здобутих результатів полягає, окрім іншого, не тільки в можливості використання систематизованих у ньому наукових джерел та теоретичних положень і висновків у підготовці наукових досліджень і навчально-методичної літератури з проблем пенітенціарної педагогіки, а й для вдосконалення законодавчої бази щодо організації виховного процесу у виправних закладах України.

Основні результати дослідження сприятимуть оновленню контенту викладання навчальних дисциплін у закладах вищої педагогічної освіти, юридичної освіти, що слугуватиме вдосконаленню процесу професійної підготовки майбутніх фахівців у цій сфері. Ключові висновки здійсненого дослідження доцільно використовувати для створення курсів за вибором для майбутніх фахівців у сфері соціальної педагогіки та соціальної роботи, майбутніх фахівців у галузі правоохоронної діяльності, у царині підготовки та перепідготовки фахівців-пенітенціаріїв.

Практичне значення дослідження підсилює й той факт, що його результати впроваджено у діяльність Державної установи «Дрогобицька виправна колонія № 40» через виступи на засіданнях відділу соціально-виховної та психологічної роботи з рекомендаціями щодо поліпшення роботи з морального виховання засуджених та наданням консультацій начальникам відділень.

Виконане дослідження прогнозує та проєктує можливість творчого використання його результатів за сучасних умов модернізацій пенітенціарної педагогіки, відображає належний рівень фахової підготовки О. М. Купця.

Загалом схвалюючи стратегію і тактику наукового пошуку автора дисертації, результати дослідження, запропоновані висновки, у вимірі наукової дискусії вважаємо за потрібне зазначити окремі контроверсійні положення та висловити деякі побажання.

Дискусійні положення, рекомендації та зауваження до змісту дисертації

1. Аргументації потребує думка автора в частині наукової новизни про «використання найкращого досвіду закордоння щодо морального виховання засуджених» (с. 23). Цей аспект міг би стати предметом подальшого наукового пошуку О.М. Купця.

2. Дещо декларативно звучить теза автора про практичне значення дослідження (с. 25), яка «полягає в тому, що його результати впроваджено у діяльність Державної установи «Дрогобицька виправна колонія № 40» шляхом виступів на засіданнях відділу соціально-виховної та психологічної роботи з рекомендаціями щодо покращення роботи з морального виховання засуджених та наданням консультацій начальникам відділень. Наукові положення та висновки використовуються у змісті лекційних курсів для студентів Пенітенціарної академії України, зокрема таких як: «Пенітенціарна

педагогіка», «Соціально-виховна робота з засудженими», «Соціальна педагогіка», «Педагогіка», «Комунікативні технології в правоохоронній діяльності», оскільки вона не підкріплена довідками про впровадження результатів наукового пошуку в цих закладах.

3. Попри те, що автор дисертації нерідко виходить поза межі хронологічно зазначеного періоду (нижня межа дослідження – 1970 р., верхня межа – 2017 р.), логіка наукового викладу зрозуміла: показати тяглість і спадкоємність карально-репресивної пенітенціарної системи радянської доби, започаткованої в Україні більшовиками 1918 р., яка з особливою жорстокістю й цинізмом впливала на моральне виховання засуджених українців за політичні правопорушення у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. (підр. 2.2), та окреслити сучасні підходи до виховної роботи з особами, позбавленими волі, декларовані Концепцією реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017 р.) (підр. 2.3). На нашу думку, здобувачеві необхідно було б більш чітко прописати це в методології дослідження або ж верхню хронологічну межу дисертації окреслити сьогоденням.

4. З огляду на висновок автора на с. 71-72 про те, що радянські дослідники в дисертаційних роботах, навчальних посібниках, статтях у періодичній пресі загалом характеризували проведення політико-виховної роботи у виправно-трудовах колоніях, правові норми її організації, а проблеми морального виховання засуджених окремо не увиразнювалися, а розглядалися комплексно, разом з іншими виховними напрямками, вважаємо, що авторові варто було скоротити аналіз російськомовних джерел радянської доби, сфокусувавши увагу на декількох працях, які найбільше слугують розкриттю організаційно-педагогічних засад морального виховання засуджених у виправних закладах України у 70-80-х рр. ХХ ст., більш критично проаналізувати цей доробок з дотриманням принципів науковості, історизму, об'єктивності, культуровідповідності, або ж залучити до наукового аналізу праці зарубіжних дослідників, а також наголосити на сильних і слабких сторонах історіографії досліджуваної проблеми.

5. Вважаємо, що зміст дисертації ще більше збагатився, якби О. М. Купець ширше проілюстрував приклади здійснення морального виховання засуджених у пенітенціарних закладах, увиразнив найкращий досвід виправних колоній України щодо морального виховання осіб, позбавлених волі, а також висвітлив гендерні особливості здійснення морального виховання у виправних колоніях досліджуваного періоду.

6. З огляду на наукову й практичну цінність виконаної дисертаційної роботи задля популяризації здобутих результатів вважаємо доцільним рекомендувати авторові О. М. Купцю укласти методичний посібник для здобувачів вищої освіти, фахівців-пенітенціаріїв, який би окреслював зміст, принципи, засоби, форми морального виховання засуджених у виправних колоніях з урахуванням історичного досвіду, за умов сучасних викликів та з проєкцією на досвід закордоння у цій сфері. Уважаємо, що таке науково-методичне видання становитиме не тільки значну теоретичну цінність у сфері пенітенціарної педагогіки за умов відсутності такої літератури й великої

потреби в ній, а й стане настільною книгою в системі післядипломної пенітенціарної освіти, у самоосвітній діяльності фахівців-пенітенціаріїв.

Висловлені зауваження та побажання мають дискусійний характер, тому не зменшують наукової новизни, теоретичної та практичної значущості дисертаційної роботи.

Повнота висвітлення результатів в опублікованих працях

Основні положення дисертації О. М. Купця висвітлено у 8 публікаціях (5 – одноосібних): 4 – у наукових фахових виданнях України, 4 – апробаційного характеру. Аналіз змісту цих публікацій дає підстави для висновку, що наукові положення, висновки та рекомендації, які було здобуто за результатами наукового пошуку, в опублікованих працях викладено достатньо повно.

Висновок

Дисертаційне дослідження Купця Олександра Михайловича «Організаційно-педагогічні засади морального виховання у виправних колоніях України (кінець XX – початок XXI ст.)» є самостійним та завершеним, має наукову новизну, теоретичне і практичне значення для педагогічної науки і практики. Дисертація заслуговує на позитивну оцінку, відповідає всім чинним вимогам наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії (Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44), а її автор Купець Олександр Михайлович заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта, педагогіка.

Опонент:

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри початкової освіти та освітніх
інновацій

Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Галина БІЛАВИЧ

